

3. A.F.Middendorf. Ocherki Ferganskoy doliny. Sankpeterburg. Tipografiya Imperatorski akademii nauk, 1882.
4. V.V. Bartold. Istoriya kulturnoy jizni Turkestana. Leningrad. Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1927.
5. A.X.Saidov. Huquq metafizikasi, davlat huquqi, huquq va adabiyot. “Niso Poligraf”, T., 2016.
6. Gyote. Faust.-Toshkent “G‘afur G‘ulom”, 1985.
7. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi I.M.Mo‘minov nomidagi Falsafa va huquq instituti. Yuridik atamalar qomusiy lug‘ati. “Sharq”, T., 2003

SUN’IY INTELLEKT ARXIV FONDINI QANDAY O‘QIYDI: METADATA AJRATISH, PREDMET KO‘RSATKICH ASOSIDA MAVZULARNI GURUHLASH VA TARIXIY KONTEKSTNI ANIQLASH MUAMMOLARI

Ruziboev Samandarbek Sobirjon o‘g‘li

“Yaqin va O‘rta Sharq hamda Afrika madaniy merosi” ta’lim dasturining

1-bosqich magistranti

Sapienza Rim Universiteti, Rim, Italiya

E-mail: roziboyevsamandar00@gmail.com

Telefon: +998 93 757 41 77

Shahar: Andijon, O‘zbekiston Respublikasi

ORCID: 0009-0003-7833-5759

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Andijon viloyat davlat arxivining R-90 fondi materiallari misolida sun’iy intellektning arxiv fondlari bilan ishlash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda metadata ajratish, predmet ko‘rsatkich asosida hujjatlarni tematik guruhlash hamda tarixiy kontekstni aniqlash masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt arxiv hujjatlarini tavsiflash, tizimlashtirish va qidirish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtiradi. Shu bilan birga, tarixiy terminologiya, mafkuraviy til va murakkab kontekstga ega

manbalarni talqin qilishda hali ham arxivchi va tarixchi mutaxassislarning ekspert nazorati zarurdir.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, arxiv fondi, metadata, predmet ko‘rsatkich, tarixiy kontekst, hujjatlarni guruhlash, arxivshunoslik

Аннотация.

В статье анализируются возможности искусственного интеллекта при работе с архивными фондами на примере материалов фонда Р-90 Государственного архива Андижанской области. Особое внимание уделяется извлечению метаданных, тематической группировке документов на основе предметного указателя и выявлению исторического контекста. Результаты показывают, что искусственный интеллект значительно ускоряет процессы описания, систематизации и поиска архивных документов. Вместе с тем интерпретация исторической терминологии, идеологического языка и источников со сложным контекстом по-прежнему требует экспертного участия архивистов и историков.

Ключевые слова: искусственный интеллект, архивный фонд, метаданные, предметный указатель, исторический контекст, группировка документов, архивоведение.

Abstract.

This article analyzes the possibilities of artificial intelligence in working with archival fonds using the materials of Fond R-90 from the Andijan Regional State Archive as a case study. Special attention is paid to metadata extraction, thematic grouping of documents based on the subject index, and the identification of historical context. The results show that artificial intelligence significantly accelerates the description, systematization, and retrieval of archival documents. At the same time, the interpretation of historical terminology, ideological language, and contextually complex sources still requires the expert involvement of archivists and historians.

Keywords: artificial intelligence, archival fond, metadata, subject index, historical context, document grouping, archival studies

Arxivlarda ishlash tarixiy o‘tmishga u yaqin bo‘ladimi yoki uzoq qaratilgan har qanday tadqiqotning muhim qismini tashkil etadi [1]. Arxiv hujjatlari bilan ishlashda sun‘iy intellekt texnologiyalarining qo‘llanilishi bugungi kunda arxivshunoslik, tarixshunoslik va raqamli gumanitar tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi [2; 3; 4; 5; 6].

Ayniqsa, fond, opis, predmet ko‘rsatkich va ma‘lumotnoma apparati bilan boyitilgan arxiv materiallari sun‘iy intellekt uchun ko‘p qatlamli tuzilmali axborot tashuvchidir. Shunga ko‘ra Andijon viloyat davlat arxivida saqlanayotgan R-90-fond, 1-opis, “Andijon uyezd-shahar inqilobiy qo‘mitasi”ga oid materiallar sun‘iy intellektning arxiv fondini qanday “o‘qishi”ni tushuntirish uchun namuna tarzida tanlab olindi [7].

Avvalo, sun‘iy intellekt arxiv fondini bir necha darajagi axborot tizimi deb qabul qiladi. Tadqiqotchi odatda muqovaga qarab fond raqami, tashkilot nomi, xronologik doira va saqlov birligi haqidagi ma‘lumotni ajratib olsa, sun‘iy intellekt ham xuddi shu jarayonni avtomatlashtirilgan shaklda bajaradi. Yuborilgan manbada muqovadan “Andijon viloyat arxivi”, “Fond 90”, “Opis 1”, “Andijanskiy uездno-gorodskoy revolyutsionniy komitet”, “1917–1923 yy.” kabi asosiy identifikatsion birliklarni ajratish mumkin [7]. Bu bosqichda AI hujjatning tashqi ko‘rinishi, bosma va qo‘lyozma qatlamlari, satr joylashuvi va alohida ajratilgan rekvizitlarni tanib, ularni metadata sifatida qayd etgan.

Mazkur amaliy tadqiqotda metadata ajratish arxiv fondini raqamli muomalaga kiritishning eng muhim bosqichlaridan biri bo‘ldi. Sabab, metadata hujjatning tavsifini berdi: qaysi fondga tegishli ekani, qaysi tashkilot faoliyatini aks ettirishi, qaysi davrni qamrab olishi, qancha saqlov birligidan iboratligi va hujjatning ichki tuzilishi qanday ekanini ko‘rsatdi. Yuborilgan manbalar asosida sun‘iy intellekt quyidagi turdagi metama‘lumotlarni ajratib berdi: arxiv nomi, fond

raqami, opis raqami, hujjat sarlavhasi, yillar oralig‘i, saqlov birliklari soni, til, yozuv shakli, hujjat turi va ichki bo‘limlar. Masalan, mundarija sahifasida “so‘zboshi”, “predmet ko‘rsatkich”, “opis”, “qisqartmalar ro‘yxati” kabi bo‘limlar alohida ko‘rsatilgan [7].

Sun‘iy intellektning keyingi vazifasi struktura ichidagi mazmun birliklarni topishdan iborat. Buning uchun OCR va matnni tahlil qilish algoritmlari orqali sahifadagi yozuvlar raqamli matnga aylantirildi. So‘ngra tabiiy tilni qayta ishlash usullari yordamida matndagi shaxs, tashkilot, hudud, vaqt, voqea va mavzuga oid birliklar ajratildi. Masalan, so‘zboshi sahifasida Andijon uyezd-shahar inqilobiy qo‘mitasi 1918 yilda tashkil etilgani, 1923 yilgacha faoliyat ko‘rsatgani, Farg‘ona viloyat inqilobiy qo‘mitasiga bo‘ysungani, hujjatlar 1949 va 1954 yillarda davlat saqloviga qabul qilingani, 1958 yilda esa ayrim materiallar maxfiylikdan chiqarilgani ko‘rsatilgan [7]. Sun‘iy intellekt bu kabi ma‘lumotlarni alohida atributlar sifatida ajratib, “tashkil topish sanasi”, “tugatish sanasi”, “institutsional bo‘ysunuv”, “arxivga qabul sanasi”, “maxfiylik maqomi” kabi maydonlarga joylashtirishi mumkin.

Predmet ko‘rsatkich orqali mavzularni guruhlash esa sun‘iy intellektning arxiv fondini talqin qilishdagi eng foydali funksiyalaridan biridir. Predmet ko‘rsatkichda odatda fond tarkibidagi ishlar mavzular bo‘yicha beriladi. Yuborilgan sahifalarda Turkiston Respublikasi hukumatining qaror va sirkulyarlari, Turkiston fronti inqilobiy harbiy kengashining buyruqlari, Farg‘ona viloyat inqilobiy qo‘mitasi bayonnomalari, Andijon ugorrevkomining qaror va farmoyishlari, rayrevkom va volrevkom materiallari, front va uyezddagi harbiy holat haqidagi ma‘lumotlar, jinoiy qidiruv va ChK hujjatlari, safarbarlik, militsiya, shaxsiy tarkib va boshqa yo‘nalishlar tilga olingan. AI bunday ko‘rsatkichni o‘qib, barcha mavzularni bir nechta yirik tematik bloklarga ajratdi [7].

Birinchi blok sifatida davlat va ma‘muriy boshqaruv hujjatlari ajratildi. Bunga hukumat qarorlari, revkom farmoyishlari, bayonnomalar va rayonlashtirishga oid materiallar kirgan. Ikkinchi blok harbiy-siyosiy boshqaruv

bilan bog‘liq: Turkiston fronti buyruqlari, harbiy rayonlar faoliyati, front va uyezdagi harbiy holat haqidagi svodka va raportlar shu guruhga mansub. Uchinchi blok xavfsizlik va nazorat tizimiga taalluqli bo‘lib, ChK, jinoiy qidiruv, aksilinqilobga qarshi kurash, bosmachilikka qarshi tadbirlar kabi materiallarni qamrab olgan. To‘rtinchi blok ijtimoiy-siyosiy safarbarlikka oid hujjatlardir: musulmon aholini Qizil Armiyaga safarbar qilish, militsiya tashkil etish, mahalliy aholining siyosiy jalb etilishi kabi masalalar shu yerga kirgan. Beshinchi blok esa tashkiliy-kadr hujjatlari bo‘lib, guvohnomalar, shaxsiy tarkib, lavozim taqsimoti, hisobotlar va ichki idoraviy yozishmalarni o‘z ichiga olgan [7]. Natijada foydalanuvchi fondni mavzular xaritasi orqali ham ko‘ra oladi.

Bu jarayon ilmiy tadqiqot uchun juda qulay imkoniyat yaratadi. Chunki tarixchi yoki arxivchi har bir saqlov birligini qo‘lda ko‘rib chiqmasdan turib, fond ichida qaysi mavzu ko‘proq yoritilganini, qaysi davrda qanday turdagi hujjatlar ko‘payganini, qaysi tashkilotlar o‘zaro ko‘proq bog‘langanini aniqlashi mumkin. Boshqacha aytganda, sun‘iy intellekt arxiv fondi ichidagi yashirin mantiqiy va tematik aloqalarni ko‘rsatib beradi. Ayniqsa katta fondlar uchun bu qidiruv, tavsiflash va ilmiy muomalaga kiritish ishlarini sezilarli tezlashtiradi.

Biroq tarixiy kontekstni aniqlash bosqichida sun‘iy intellekt bir qator murakkabliklarga duch keladi. Birinchidan, tarixiy hujjatlardagi terminologiya bugungi davr tilidan keskin farq qiladi. Masalan, “uezd”, “volrevkom”, “ugorrevkom”, “oblrevkom”, “RVS”, “bosmachilik” kabi tushunchalarni to‘g‘ri anglash uchun nafaqat lug‘aviy, balki tarixiy-siyosiy bilim ham zarur. AI bu atamalarni matndan ajratishi mumkin, lekin ularning davrga xos siyosiy mazmunini har doim ham to‘liq anglamaydi. Ikkinchidan, arxiv hujjatlarida eski ruscha imlo, mashinkada yozilgan matn, qo‘lyozma tuzatishlar, o‘chirilgan satrlar va qisqartmalar birga uchraydi. Bu esa OCR aniqligini pasaytiradi va ayrim so‘zlarni noto‘g‘ri o‘qishga olib keladi.

Uchinchidan, tarixiy kontekst ko‘pincha matnda ochiq aytilmaydi. Tadqiqotchi “revkomlar 1923 yilda tugatildi” degan jumlaning o‘qib, bu Turkiston

ASSR hududida sovet boshqaruv tizimining qayta tashkil etilishi bilan bog‘liq ekanini tushunadi [7]. Sun‘iy intellekt ko‘pincha faqat faktni ajratadi, uning ortidagi siyosiy jarayonni, mahalliy qarshilik harakatlari bilan aloqasini yoki mintaqaviy o‘ziga xoslikni tushuntira olmaydi. To‘rtinchidan, ayrim hujjatlar ideologik ruhda tuzilgan. Sovet davri arxiv tavsiflarida voqealar ma‘lum mafkuraviy til orqali ifodalangan. AI esa bu tildagi baholovchi unsurlar bilan betaraf tarixiy faktlarni ajratishda adashishi mumkin.

Xullas, sun‘iy intellekt arxiv fondini o‘qishda juda samarali vositadir: u metadatani ajratadi, hujjat tuzilishini aniqlaydi, predmet ko‘rsatkich asosida mavzularni guruhlaydi va foydalanuvchi uchun qidiruvni osonlashtiradi. Ayniqsa fond, opis va ko‘rsatkichga ega manbalarda u tezkor tavsiflash va semantik xaritalash imkonini beradi. Shunga qaramasdan tarixiy kontekst, davr terminologiyasi, ideologik til va qo‘lyozma-bosma aralash shakldagi manbalarni talqin qilishda u hali ham mutaxassis arxivchi va tarixchi izohiga muhtoj. AI BIZGA hujjatni topish, tartiblash, tavsiflash va dastlabki talqin qilishni yengillashtiruvchi ilmiy yordamchi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. Терешкина Д. Б., Семенова А. Л. Архивные источники в литературоведческих исследованиях: от факта к интерпретации // Ученые записки Новгородского государственного университета. – 2024. – №. 1 (52). – С. 61-69.
2. Ruziboev, S., Khudoyorov, N. Reconstructing silent voices in ancient historiography: Re-reading the Shiji through an inclusive artificial intelligence lens // AI & Antiquity: Journal of Teaching and Technology in Ancient Studies. — 2026. — Vol. 2, № 1. — P. 75–88.
3. Chimeno, C. H. When References Mislead: Verification, AI Attribution, and Academic Bullying in Scholarly Evaluation // AI & Antiquity. — 2026. — P. 4–10.

4. González, F. J. C. De las fuentes clásicas a la Inteligencia Artificial: Notebook LM como mediador cognitivo en la enseñanza universitaria de Historia Antigua // AI & Antiquity. — 2026. — P. 11–24.
5. Liu, Y., D'Elia, D., Palermo, R. Let's Chat About Archaeology: Responsible and Thoughtful Use of AI Tools in the Classroom, A Case Study // AI & Antiquity. — 2026. — P. 25–36.
6. Solga, R., Sarwar, M. Evaluating Generative AI in Historical Research: A Comparative Study on Identifying Primary Source Evidence in Ancient History // AI & Antiquity. — 2026. — P. 37–64.
7. Andijon viloyat davlat arxivi, R-90-fond, 1-opis, “Andijon uyezd-shahar inqilobiy qo‘mitasi”, 1917–1923.

**XIX ASR OXIRI — XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA
NOTARIAL HUJJATLARDA XOTIN-QIZLARNING MULKIY
HUQUQLARI**

Bahodirova Mubinaxon Bunyodjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti 1-bosqich talabasi
[*bahodirovamubina741@gmail.com*](mailto:bahodirovamubina741@gmail.com)

Annotatsiya

Mazkur maqolada xalq sudlari faoliyati bilan bog‘liq tarixiy jarayonlar, ularning diniy urf-odatlar, milliy va diniy qadriyatlar hamda mulkchilik tizimi bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, turli mamlakatlar tajribasi asosida huquqiy asoslangan ijtimoiy munosabatlar qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida yuksak huquqiy madaniyatni shakllantirish va sud-huquq tizimini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Xalq sudlari, qozilik sudlari, Turkiston, shariat huquqi, vaqf hujjatlari, ayollar huquqi, oila-nikoh munosabatlari, tarixiy manbalar.